

AIZANOI KUZEY NEKROPOLİS’TE BULUNAN BİR MEZARI ANLAMAK, OKUMAK VE YORUMLAMAK: HERAKLES’Lİ MEZAR

READING, UNDERSTANDING AND INTERPRETING A GRAVE FOUND FROM AIZANOI NORTH NECROPOLIS: A GRAVE WITH HERACLES

ELİF ÖZER* ERTEKİN MUSTAFA DOKSANALTI**

Öz: Aizanoi antik kenti, Kütahya ilinin 48 km güneybatısına konumlanmıştır. Bu makalede Aizanoi kuzey nekropolis’te bulunan MÖ I. yüzyıl ortaları ile Tiberius dönemi arasına tarihlenen bir askerin mezarı anlatılacaktır. Aizanoi nekropolis’i yerleşimin doğusuna, batısına, kuzeyine ve güneyine konumlandırılmıştır. Kuzey nekropolis’te kazılar 2012 yılında, arazi problemleri çözümlendikten sonra başlamıştır. 2012-2014 yılları arasında yapılan kazılarda ise 41 mezar, 97 birey tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Aizanoi • Nekropolis • Mezar • Ölü Gömme Adetleri

Abstract: The ancient city of Aizanoi is located 48 km to the southwest of Kütahya, Turkey. This study provides information concerning the tomb of a soldier in the Aizanoi northern necropolis, which is dated to the period between mid-first century and the beginning of the rule of Tiberius. The Aizanoi necropolis is located to the east, west, north and south of the settlement. The excavations in the northern necropolis began in 2012 after the problems related to the site were resolved. In the excavations conducted between 2012 and 2014 a total of 41 tombs and 97 individuals graves were found.

Keywords: Aizanoi • Nekropolis • Grave • Burial Customs

Giriş

Cenaze uygulamaları ve gömü adetleri yerel geleneklere ve özel sosyal grupların dini düşüncelerine göre oluşturulmuştur. Zamana ve genel olarak sosyal değişikliklere göre değişim gösterirler. Bu çerçevede mezar eşyaları ölenin cinsiyet, yaş ve sosyal statüsü için bir anahtardır¹. Bu bağlamda Aizanoi kuzey nekropolis’te 2012 yılında bulunan kremasyon mezar buluntularından yola çıkarak değerlendirilecektir. Mezara defnedilen/defnedilenlerden geriye kalan küller, mezar içi ile dışına bırakılan eşyalar, hayvan kemikleridir. Bu malzemelere göre defnedilen/defnedilenlerin cinsiyeti ve ait olduğu kültürel kimliğe dair bilgi kırıntıları toplanarak mezar yorumlanacaktır.

Mezar 7 olarak adlandırdığımız mezara Heraklesli Mezar adını verdim çünkü Mezar 7 veya benzeri bir adlandırma mezarı yorumlamak için çok şimdiki zamandan bir isimdi ve geçmiş okumaya çalışırken, bu adlandırma ile bilgi üretimi başlangıçtan tikanacak gibi görünüyordu. Anlama süreci ‘şeyler’e dair düşünce, duygu, tasarım ve hayallerin anlaşılmasını, adlandırarak sınıflandırılmasını

* Prof. Dr., Pamukkale Üniversitesi, Fen-Edebiyat. Fakültesi, Arkeoloji Bölümü, Denizli. eozar@pau.edu.tr

** Doç. Dr., Selçuk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü, Konya. ertekin96@selcuk.edu.tr

¹ Stroszeck 2012, 57.

kapsar² ve mezarı adlandırıp, anlamlandırmak için *terracotta symposium* tipi Herakles heykelciğinden yola çıkarak bu adı vermek şimdilik en uygunu gibi görünmektedir. Heykelcik ölenin kimliğini adeta bağıyordu ve önemli bir ipucuydu. Çolak Bostancı'nın ifade ettiği gibi; “*onun ismini söylemek, kimliği ile birlikte kişiliğini, karakterini, varlığının özel yanlarını da ifşa edilene vermek demektir*”³. Mezara defnedilenin ismini ne yazık ki bilmiyoruz ama mezara konan heykelcikle ölen kişi; kimliğine dair ipuçlarını ifşa etmemiz için adeta bize sesleniyordu.

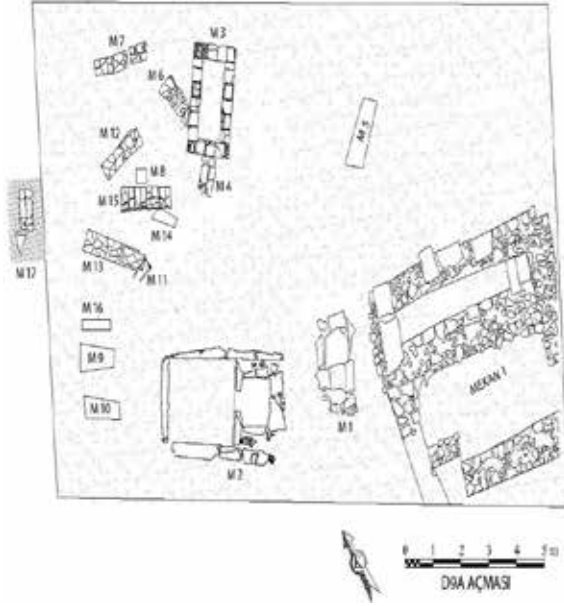

Fig. 1. Aizanoi Kuzey Nekropolis Çizimi.
Aizanoi Kazı Arşivi

yüzeyde tespit edilen mezar taşları K. Jes tarafından araştırılmış⁵, bununla birlikte nekropolis'te güvenlik yüzünden 2012 yılına kadar kazı yapılamamıştır. 2012 yılında kuzey nekropolis'te güvenlik sağlanıp, mülk sahiplerinden muvafakat alındıktan sonra kazılar başlatılmış ve 2012-2014 yılları arasında 41 mezar ile 87 birey tespit edilmiştir (Fig. 1). Mezarlar Phrygia kapı tipi mezar taşları ile oluşturulan *dromoslu oda mezar*, *terracotta* plaka kapaklı mezarlar, basit toprak ve sandık mezar tipindedir. Gömü türü *inhumasyon* ve kremasyon, yön olarak ise doğu-batı, kuzeydoğu-güneybatı yönleri daha çok kullanılmıştır. Kuzey nekropolis'te gömü tarihleri; mezar eşyaları ve MÖ 65 ile MÖ 45'e tarihlenen 2 adet gümüş *triumvirlik sikkesine*⁶ göre şimdilik MÖ II. yüzyıl ortaları ile yoğun olarak MÖ I. yüzyıla kadar inmiştir. En geç definler ise buluntulara göre MS III. yüzyıla aittir. Kremasyon gömüler; buluntuların örneğinin, ince cidarlı kâseler, cam ve pişmiş toprak *unguentariumlar*, *skyphoslar*, istridye kabuğu biçimli kaplar, kandiller ve figürinlerin tarihine göre MÖ 50'ler ile en geç Tiberius dönemi arasında gerçekleşmiştir. Inhumasyon gömüler MS I. yüzyılın ortalarında başlamış ve giderek yaygınlaşmıştır. Kremasyon geleneği MS I. yüzyıl ortalarından itibaren terkedilmiş gibi görünür.

Aizanoi ile nekropolis'leri hakkında genel bilgi ardından mezara dair ulaştığım bilgileri vermek istiyoruz. Kütahya'nın 48 km güneybatısındaki Çavdarhisar'da bulunan Aizanoi, MS I. yüzyılda yaşayan Strabon'un kitabında, Phrygia Epiktetos Bölgesi'ndeki Aizanitis'in şehirlerinden biri (XII. 576) olarak belirtilmiştir. Deniz seviyesinden 1085 m yükseklikte bir plato üzerine ve Rhyndakos Nehri'nin kollarından Penkalas Çayı'nın (Kocaçay) iki kenarına konumlandırılan şehrin nekropolis'leri ise yerleşim dışında kuzey, güney, doğu ve batısında yer alır. 1990'lı yıllara kadar nekropolis'lerde kazı yapılmamıştır. Bu yıllarda güney nekropolis'te kaçak kazı olmuş, ardından müze tarafından kurtarma kazısı⁴ yürütülerek, MS II. yüzyıla tarihlenen Amazonlar Lahdi gün yüzüne çıkarılmıştır. Kuzey nekropolis'te

² Çolak-Bostancı 2009, 363.

³ Çolak-Bostancı 2009, 364.

⁴ Türktüzün 1991, 81 vd.

⁵ Jes 1997, 231 vd.; Jes 2001, 279 vd.

⁶ Köker 2013, 133, 136, 137, 141. Env. Nu. A12.D9A.S16 ve A12.D9A.S.15.

Heraklesli Mezar

Tiyatronun kuzeyinde bulunan kuzey nekropolis'te 2012 yılında tespit edilen bu mezar; terracotta plaka kapakla örtülmüş basit toprak bir mezardır (Fig. 2). Uzunluğu 1,90 cm, genişliği 46 cm'dir. Mezarda *bustum*⁷ yani birincil kremasyon uygulanmıştır. Ölü, *rogus*⁸ üstüne yerleştirilen ahşap *torusa* yatırıldıktan sonra kremasyon başlatılmış olmalıdır. Tespit edilen demir çiviler ve köşebentler, bireyin *torusa* (sedye) konduğunu işaret eder⁹. Bununla birlikte çiviler ve köşebentler bazen eşyaların muhafaza edildiği ahşap kutu ya da sandığa da ait olabilir¹⁰. Nekropolis'te bazı mezarlarda bulduğumuz çiviler ise bu mezardaki örneklerden daha küçük olup, ayakkabı tabanlarında kullanılan *kabaladır*¹¹, ancak bu mezardaki demir çivileri ebat ve mezardaki konumlarına göre *torus* ile ilişkilendirmek daha makuldür.

Fig. 2. Heraklesli Mezar, Aizanoi Kazı Arşivi

Kapak kenarındaki yanık izine göre, kremasyon ardından, alan tam soğumadan terracotta kapakın bulunduğu anlaşılır. Mezar zemini nekropolis'teki diğer örnekler gibi sıkıştırılmış topraktır. Mezarın hem iç hem dışına eşyalar yerleştirilmiştir. Bunların bir kısmı ölenin olasılıkla şahsi, bir kısmı öteki dünyada muhtemelen ihtiyacı olacağı düşünülerek akraba veya arkadaşları tarafından bırakılan, diğerleri ise Aizanoi veya mezar sahibinin ait olduğu kültürün ölü gömme geleneğiyle ilişkili eşyalardır.

Fig. 3. Kandilli Kâse, Aizanoi Kazı Arşivi

Mezar dışına, ortasına minyatür kandil yerleştirilen bir kâse¹² bırakılmıştır. Kâse içinde kömürleşmiş çıra parçaları tespit edilmiştir. Bu minyatür kandilli kâselere kuzey nekropolis'teki bazı diğer kremasyon mezarlarında da rastlanması; bunun Aizanoi'a özgü ya da tamamen dış etkili bir adet olduğunu düşündürür (Fig. 3). Bu kâseler *perideipnon*¹³ ya da *funus* ile ilgili olabilir mi? Peki, yemekle ilgili olsa; kâsenin ortasına minyatür bir kandil neden yerleştirdi? Işık vermesi için mezara bırakılma ihtimali daha yüksektir. Hellen geleneğinde sunuların mezara

⁷ Toynebee 1996, 49.

⁸ Toynebee 1996, 49.

⁹ Villa 2009, 428.

¹⁰ Villa 2009, 428.

¹¹ Özer 2013, 39.

¹² Env. Nu. A12.D9A.PT36. Ölçüleri: yük: 5,8 cm, aç: 13,1 cm, gç: 125 cm, kç: 4,5 cm minyatür kandil env. Nu.: A12.D9A.PT35, h: 3 cm, ds ç: 1,9 cm, dç: 1,1 cm, kç: 3,4 cm.

¹³ Hofmann 1997, 10, 12, dn. 58, 67.

üçüncü (*ta trita*), dokuzuncu (*ta enata*), 30. gün ve 1 yıl sonra bırakıldığı bilinmektedir¹⁴. Alexiou¹⁵, *ta tritanın* olasılıkla gömüden hemen sonra olduğunu önermiştir. Kandilli kâsenin mezara bırakıldığı zaman bilinmemekle birlikte, *ta tritanın* gömüden hemen sonra yapıldığı ve bu kapların da karanlıkta yapılan defin esnasında etrafın biraz daha aydınlık olması için yakılarak mezar yanına bırakıldığını düşündürür.

Mezar dışına yerleştirilen bir diğer eşya; Geç Cumhuriyet ile Erken Augustus dönemi arasında üretildiği bilinen ince cidarlı kâsedir¹⁶ (Fig. 4). Bu kâseler MÖ I. yüzyılın son çeyreği ile MS I. yüzyılın ilk çeyreği arasında Anadolu'da yoğun kullanılan İtalya kökenli¹⁷ kaplardır. MS I. yüzyılın 2. çeyreğinden itibaren ortadan kalkmış ve Anadolu yerel üretim¹⁸ örnekleri yaygınlaşmıştır. Definden sonra mezar dışına, yiyecek ya da sıvı (süt, şarap vb.) konularak bırakılmış olmalıdır. Kâsenin narin ve kırılabilir yapısı, içine sıvı veya hafif yiyecekler konduğunu düşündürür. Hellen geleneğine göre gömü ritüelinde ölenin yakını ilk olarak saçından bir tutam koparır ve ardından mezara sulandırılmış şarap ve parfüm saçar¹⁹. Daha sonra ölüye genel adı ile *enagismata* denen süt, bal, su, şarap, kereviz, *pelanos* (et, bal ve sıvı karışımı) ve *kollyba* (kuru ve taze meyveler) sunulurdu²⁰. Bu geleneğe göre Aizanoi ince cidarlı kâsesiyle ölene *enagismata* yapılmış ve olasılıkla *kollyba* yani kuru ve taze meyveler veya süt/şarap sunulmuştur. Aizanoi ince cidarlı kâsesi Moeus'un Tıp VII'sine girer²¹ ve bu da mezarın tarih aralığını daraltıp; gömünün Erken Augustus ile Tiberus dönemi arasında bir tarihte olduğunu işaret eder.

Mezar dışına konulan bir diğer eşya kobalt mavisi cam *unguentarium*²² (Fig. 5). Bu tür mavi, yeşil veya lacivert renkli cam *unguentariumlar* MS I. yüzyıl ortalarına kadar yaygın kullanılmıştır²³. Üfleme tekniğiyle yapılan bu zarif, kobalt mavisi cam *unguentarium*, kandilli kâsenin hemen yanına

Fig. 4. İnce Cidarlı Kâse, Aizanoi Kazı Arşivi

Fig. 5. Mavi Cam Unguentarium, Aizanoi Kazı Arşivi

¹⁴ Alexiou 2002, 7.

¹⁵ Alexiou 2002, 7.

¹⁶ Env. Nu. A12.D9APT46, Ölçüleri: yük: 5.3 cm, aç: 13 cm, gç: 12,8 cm, kç:3,5 cm, ck: 0,2 cm.

¹⁷ Duman 2010, 153, dn 443.

¹⁸ Duman 2010, dn. 444-445.

¹⁹ Alexiou 2002, 7.

²⁰ Alexiou 2002, 7.

²¹ Moevs 1973, 268, 275.

²² Env. Nu. A12.D9A.KB09, ölçüleri: yük: 13.2 cm, bç: 1,8 cm, gç: 8,5 cm, ck: 1 mm.

²³ Cenker – Gürler 2008, 203, dn. 16.

birakılmıştır. Şişenin dışı beyaz cam ipliğiyle sarılmıştır. MS I. yüzyıla verilen benzerlerinden²⁴ ve diğer eşyaların tarihinden destek olarak, Erken Augustus ile en geç Tiberius dönemi arasında bir tarihte mezara bırakıldığı önerilebilir. Mezar içine değil de dışına koyma nedeni ise kapak örtüldükten sonra Manes'e yapılan libasyon²⁵ ile ilgili olsa gerektir. Libasyondan sonra, boş *unguentarium*un mezara bırakılması; gömü töreninde ölüye gösterilen bir onurlandırma sembolü diye düşünülmüştür²⁶. Kremasyon'dan sonra mezar kapağı kapatılmış ardından, toprak atılmış; ya hemen yani *ta tritada* ya da *ta enatada* içindeki sıvı veya parfüm toprağa saçıldıktan sonra bu mavi, zarif cam *unguentarium*, mezarın dışına bırakılmış olmalıdır.

Mezar dışına ölenin bir yakını veya arkadaşları tarafından bırakıldığını düşündüğümüz bir diğer eşya minyatür ve istiridye kabuğu formlu pişmiş toprak kaptır²⁷ (Fig. 6). Aphrodite kültüyle²⁸ alakalı olabilir mi diye düşündük çünkü tanrıçanın doğum mitinde denizde ve istiridye kabuğundan doğduğu anlatılır. Bu doğuş miti Helenistik ve Roma dönemi edebiyatında da²⁹ popüler olmuş ve çok sayıda heykelciği üretilmiştir. İstiridye, motif olarak Hıristiyan hacıların kullandığı *ampullalarda*³⁰ da işlenmiştir. Mezar dışına bırakılan eşyalara dikkat edilirse; ölüye yapılan sunuyla ilgili oldukları aşikârdır. Peki, istiridye formlu kap neden mezar dışına bırakılmıştı? Eğer mezar içinde bulunsaydı okumak belki daha kolay olacak ve “*olasılıkla içinde barındırdığı kremi öteki dünyada kullanması için mezara bırakılmıştı*” diyerek yorumlayacaktık ama bu sefer ezber bozuluyor, çünkü mezar dışına bırakılmış ve içine konan yiyecek veya içecek gibi bir sunuyla ilişkilendirmek zor, zira form da buna izin vermiyor. İstiridye, antikçağda kadın genital organı sembollerinden biridir³¹. Antikçağdaki yetişkin mezarlarında sıkça bulunan deniz kabukları da genelde bu dişil dünyaya ait eşyalarla birlikte yerleştirilmiştir. Pek çok kültürde de deniz kabuğu verimlilik ile doğurganlığı korumak için bir amulet olarak kullanılmıştır³². Hamile, doğuran ve lohusa kadının koruyucu sembolü olarak da bilinir³³. Antikçağ kozmetik ürünleri ile ilaçlar da bazen deniz kabuğu³⁴ ve istiridye formlu kaplara konmuştur. Bu bilgilerden sonra, bu eşyanın mezar sahibinin kadın

Fig. 6. İstiridye Kabuğu Biçiminde Kap,
Aizanoi Kazı Arşivi

²⁴ Isings 1971, Form 6; Elaiussa Sebaste'de de mezarlarda tespit edilen benzer cam *unguentarium*lar MS I. yüzyılın ilk yarısına tarihlendirilmiştir. Ayrıca bk. Gençler 2009, 51-52.

²⁵ Toynbee 1996, 51.

²⁶ Anderson-Stajanovic 1987, 121.

²⁷ Env. Nu: A12.D9A.PT44, ölçüleri: yük: 3. cm, uz: 6,3 cm, gen: 5,5 cm.

²⁸ Stroszeck 2012, 67; Roma Cumhuriyet Dönemi'nde Sulla ve Caesar tarafından tanrıçaya yapılan adak hediyeleri için ayrıca bk. App. BC. I. 71.

²⁹ Plaut. III. 3. 42.

³⁰ Şimşek – Duman 2007, 6 dn. 16.

³¹ Stroszeck 2012, 66.

³² Stroszeck 2012, 66.

³³ Stroszeck 2012, 67.

³⁴ Stroszeck 2012, 66.

olabileceğini işaret ettiği ilk akla gelen ihtimaldir, ancak mezar içi ve dışındaki tüm diğer eşyalarla birlikte değerlendirildiğinde ölenin erkek olduğu neredeyse kesindir. O halde, bu eşya mezar dışına bir kadın hatta ölenin eşi, sevgilisi, annesi, kardeşi veya arkadaşı tarafından bırakılmış olmalıdır. Bu kadın ya ölenle arasındaki ilişkiye gönderme yapmak ve son bir veda işareti olarak ya da sevdiğini koruması için bir tılsım olarak mezar dışına bırakmış olabilir şeklinde önerilebilir.

Mezar dışında tespit edilen bir diğer eşya minyatür kap ya da kapaktır³⁵. Minyatür açık kap ya da kapak tek seferlik bir ilaç ya da kozmetik bir ürünle alakalı olabilir mi? Ama eğer ihtiyaca dair bir eşya ise mezar dışına değil de içine bırakılması daha makul değil midir? Bu eşyanın çok küçük olması, bir kapak olma ihtimalini yükseltir ve içindeki sıvıyı mezara dökmek için kapağı açılıp, mezar içine bırakılan bir kabın kapağı olduğu varsayılabilir.

Mezar içinde iki, dışında bir adet demir mızrak ucu bulunmuştur³⁶ (Fig. 7). Askerlik ile ilgili bu eşyalar ölenin bir erkek ve hatta asker olduğunu işaret etmektedir. Roma ordusuna mensup askerlerin mezarlarında benzer savaş aletleri sıkça bulunmuştur. Toynbee, Roma döneminde askerlerin genelde kremasyon ile gömüldüğünü belirtmiştir³⁷. Bu mezardaki kremasyon da ölenin bir asker olduğu hipotezini güçlendirir. Mezarda iki adet mızrak ucu bulunması ise ölenin, askerlik hayatının farklı evrelerinde; belki gençlik ve olgunluk çağında kullandığı silahlar olduğunu akla getirir. Mezar dışında bulunan ise ölenin silah arkadaşlarınınca bir saygı işareti olarak bırakılmış olabilir. Eğer ölen kişiye ait olsaydı; mezar içine kişisel eşyası olarak yerleştirilmeliydi. Ya da *apotropeik* bir anlam mı içeriyordu? Örneğin mezara zarar vermek isteyenlere karşı uyarıcı bir işaret. Roma döneminde, askeri cenaze adetlerine Funus Militare denilir ve yüksek dereceli bir asker öldüğünde onu onurlandırmak için kremasyon alanının etrafında asker yürüyüşü yapılır ya da anısına bir *kenotaph* hazırlanırdı³⁸. Belki de buraya gömülen kişi yüksek dereceli bir askeri ve mızrak; silah arkadaşlarınınca bir saygı işareti olarak bırakılmıştı.

Mezarın içinde bir adet kandil³⁹ bulunmuştur (Fig. 8). Üstündeki is izinden yakılarak bırakıldığı

Fig. 7. Demir Mızrak Uçları,
Aizanoi Kazı Arşivi

Fig. 8. Kandil,
Aizanoi Kazı Arşivi

Fig. 9. Herrmes Hermesi,
Aizanoi Kazı Arşivi

³⁵ Env. Nu: A12.D9A.PT54, ölçüleri: h: 2,6 cm, aç: 3,4 cm, gç: 3,2 cm, kç: 2,3 cm, cid kal: 0,06 mm.

³⁶ Env. Nu: A12.D9A.KB11 (uz: 17,5 cm, ü.ç: 1,4 cm), A12.D9A.KB12 (uz: 13,7 cm, ü.ç: 1,8 cm, k: 0,2 cm) ve A12.D9A.KB09 (uz: 14,2 cm, ü.ç: 1,8 cm, k: 0,2 cm).

³⁷ Toynbee 1996, 55.

³⁸ Toynbee 1996, 56.

³⁹ A12.D9A.PT.50.

anlaşılır. Kandil, Yeşil-Erdoğan tarafından MÖ 50'ler ile MS I. yüzyılın ilk çeyreği arasına tarihlenmiştir⁴⁰ olup; mezardaki diğer eşyaların tarihleriyle de örtüşür. Peki, mezarın içine niçin yakılarak bırakılmıştı? Roma döneminde defin gün doğmadan yapılır ve ölü meşaleler eşliğinde taşınırdı⁴¹. Bu geleneğe göre bu defin de gündeğumundan önce yapıldığı ve ışığa ihtiyaç duyulduğu için kandil yakıldığı düşünülebilir ama mezarın içine bırakıldığı için daha sembolik bir anlam taşımaya daha makuldür. Yeraltına giderken ışığa ihtiyacı olacaktır ve yakılarak mezara bırakılması daha olasıdır.

Mezar içinde biri sağlam, diğerinin sadece başı kalmış iki adet terracotta Hermes *hermesi*⁴² bulunmuştur (Fig. 9). Kitonik ritüelleri de olan tanrı Hermes "*psykhopompos*" rolüyle ruhları yeraltına taşır ve bu nedenle mezarlara genelde herme şeklinde bırakılmıştır. Benzerleri Parion, Laodikeia, Patara ve daha pek çok kentte bulunmuştur⁴³. Bu iki *hermenin* mezar içindeki konumlarına bakıldığında ise kandilin yanına yerleştirilmesi tesadüf olmamalıdır. Muhtemelen ölenin ruhu, yakılan bu kandille Hermes *psykhepompos*'un peşine takılıp Hades'e geçiyordu.

Mezar içinde ölenin kültürel kimliğine dair işaretler veren diğer eşyalar bronz *stylus* ve pişmiş toprak *atramentarium*'dur (Fig. 10)⁴⁴. *Stylus* ve *atramentarium* ölenin okuma-yazma bildiğine ve statüsüne dair işaretlerdir. Ölen; bir kişiydi; bir erkekti, asker ve aynı zamanda okuryazardı. Hatta bu entelektüelliğini Hades'e taşıyacak kadar önemseyen/önemseten yüksek rütbeli bir kişi olmalıdır.

Mezar içinde bulunan *unguentariumlar*⁴⁵ parçalar halinde ve üç adettir. Definden sonra, içindeki sıvı veya parfüm, ölenin yakınları, asker arkadaşlarınınca mezara dökülerek bırakılmış olmalıdır. Latince *unguent* yani merhem kelimesinden türetilen *unguentarium* kokulu yağ, merhem ve sıvı ilaç konan küçük şişeciktir⁴⁶. Özellikle *nekropolislerde* bulunan pişmiş toprak *unguentariumların* üretimi Erken Helenistik çağda başlamış ve MS VII. yüzyıla kadar devam etmiştir⁴⁷. *Unguentariumlarda* ama malzeme olan kil geçiren olduğu için kısa sürede muhafaza ettiği sıvıyı sızdırıyordu. Mezardaki kötü kokuları engellemek için bu geçiren özelliğinden faydala-

Fig. 10. *Tramentarium* ve *Stylus*, Aizanoi Kazı Arşivi

⁴⁰ Yeşil-Erdoğan 2013, 82-82, Kat. 2, Kat. 3, Tablo 1-2.

⁴¹ Toynbee 1996, 46.

⁴² Env. Nu. A12.D9A.PT51 (yük: 14,5 cm, gen: 4,85 cm, kaide gen: 3,49 cm, kaide yük: 2,44 cm) ve A12.D9A.PT67 (yük: 7 cm, gen: 2,8 cm).

⁴³ Tavukçu 2006, 42, Kat. 27, Res. 62; Kasapoğlu 2013, 187, Res. 236; Işın 1998, 75, K 26, Lev. 19a.

⁴⁴ Env. Nu. A12.D9A.KB15 (*stylus*: uz: 11,2 cm, gen: 5,4 cm, lt ç: 1,6 cm) ve A12.D9A.PT54 (*atramentarium*: yük: 2,4 cm, gen: 6,5 cm, gç: 5,4 cm, kç: 4,1 cm).

⁴⁵ Antikçağda olasılıkla *ampulla* olarak bilinen bu şişeler çeşitli boyutlarda yapılmaktaydı. Küçük boyutlu *ampullalar*, modern terminolojide içlerinde bulundurduğu maddelerden dolayı *unguentarium* ya da *balsamarium* olarak adlandırılmıştır. bk. Gençler 2009, 48. *Unguentarium* terminolojisi için ayrıca bk. Ürkmez – DüNDAR 2014, 56 vd. *Unguentariumlar* en çok mezarlarda bulunmasına rağmen Pergamon Kapıkaya'da Kybele'ye verilen adak sunuları arasında *unguentariumlar* da vardır. bk. Ürkmez – DüNDAR 2014, 57.

⁴⁶ Anderson-Stojanovic 1987, 105.

⁴⁷ Thompson 1934, 472-474.

Fig. 11. *Lykion*, Aizanoi Kazı Arşivi

nılmış⁴⁸ olunabilir. Anderson-Stojanovic, *unguentarium* sayısının törene katılan kişi sayısını işaret ettiğini önermiştir⁴⁹. Buna göre değerlendirilirse; gömü töreninde 3 kişinin *unguentarium* ları kullandığı düşünülebilir. Çavdarhisar yöresinde yapılan etno-arkolojik araştırmada ilginç bir bilgiye ulaşılmıştır. Şöyle ki “her kimin eşi ölmüşse ve tekrar evlenmek isterse; eşinin mezarı başına gelerek evleneceğini bildiriyor ve çömlek kırarak artık beni bırak” demektir. Mezarda kap kırmak antikçağ Aizanoi’undan, günümüz Çavdarhisar’ına geçmiş bir adet miydi, emin değiliz, ancak bölgede hem geçmişte hem şimdi, bazı mezarların başında kap kırıldığını artık bilinmektedir.

Mezar içinde bulunan ve ölenin özeline dair bilgi veren eşyalardan biri de *Lykion*dur⁵⁰ (Fig. 11). *Lykion/Lycium* antikçağda göz hastalıkları için kullanılan bir merhemdir. Bazen bu kaplara etiket de örneğin, “Herakleus’un *Lykion*’u” gibi basılmıştır⁵¹. Bu merhem doku ve damarları daraltıcı olarak, ülser tedavisinde, kanamaların durdurulmasında, göz, kulak ve burun iltihabında da kullanılmıştır⁵². Hint *lyciumu* ise özellikle göz hastalıklarının tedavisinde etkili olup, MS I. yüzyılda ünlenen hekim Scribonius Largus da Hint *Lyciumumunun* tüm diğer göz merhemlerinden üstün olduğunu bildirmiştir.⁵³ Bu merhemin bulunduğu kap da *Lykion* adı ile bilinir. *Lykion/Lycium* Hindistan’da alternatif tıpçılar tarafından hala kullanılan bir ilaç olup, Hindistan dışında Lykia⁵⁴ ve Kappodokia’da da vardır. Heraklesli mezarda *lykion* bulunması ise ölenin, yaşamı esnasında gözüyle ilgili bir sorun yaşamış olma ihtimalini de akla getirmektedir. Bu kabın form olarak Ortadoğu’da Arapların kullandığı hem dini anlam içeren hem göze şifa veren sürme kabı ile benzerliği ise rastlantısal olmasa gerektir.

Mezar içinde bulunan ve mezar sahibinin mesleğine dair son noktayı koyan ise minyatür demir kalkan ve üstüne yerleştirilen terracotta Herakles heykelciğidir⁵⁵ (Fig. 12). Herakles, *symposium* tipindedir. Arslan postu üzerine uzanmış ve karşıya bakar biçimde betimlenmiştir. Kırık sol elinde benzerlerine göre değerlendirilirse; bir *kantharos* tutuyor olmalıdır. Sağ bacak diğeri üzerine çapraz atılmıştır. Kalıp tekniğinde olup, iki parçadır. *Symposium* tipi Herakles, yunan vazolarında MÖ VI. yüzyıldan itibaren betimlenir⁵⁶. MÖ yaklaşık 360’lara verilen Kroton’daki

Fig. 12. Herakles Heykelciği, Aizanoi Kazı Arşivi

⁴⁸ Korkmaz – Buz 2013, 59-60.

⁴⁹ Ayrıca bk. Anderson-Stojanovic 1987, 121.

⁵⁰ A12.D9A.PT53, ölçüleri: yükseklik: 6,8 cm, genişlik: 3,2 cm, derinlik: 2,8 cm, göç: 6,7 cm, kılçık: 3,1 cm.

⁵¹ Simpson 1926, 6, 8; Griffenhagen – Bogard 1999, 4.

⁵² Jackson 1995, 75, dn. 59.

⁵³ Jackson 1995, 75, dn. 60.

⁵⁴ Jackson 1995, 74, 75.

⁵⁵ Env. Nu: A12.D9A.KB208 (çap: 10,3 cm, kalınlık: 0,2 cm) ve A12.D9A.PT52 (h: 20,8 cm, uzunluk: 32,3 cm, kalınlık: 0,7 cm).

⁵⁶ Bieber 1945, 272-277; Scharmer 1971; Wolf 1993.

bir sikkede de yine aynı tipte işlenmiştir⁵⁷. Bilinen örneklere göre tipin en erken eserleriyle Attika'daki adak rölyeflerinde karşılaşılır. Helenistik ve Roma dönemlerinde de kullanılan tip, Roma mezar ikonografisinde ölümsüzlüğün sembollerinden olup⁵⁸, MÖ III. ve II. yüzyıllarda kullanılmış, ancak MS III. yüzyıldan itibaren giderek azalmıştır. Augustus çağı yazarları, Herakles'e abartılı şekilde saygı göstermiştir. Augustus'un başarıları Herakles'in işleriyle karşılaştırılmış ve Herakles ile Pol-lux arasında Olympos'ta uzanmış nektar içen ilahi Augustus olarak tasvir edilmiştir⁵⁹.

Roma Geç Cumhuriyet Dönemi'nde, MÖ 100 yılı civarında Roma devletinin ileri gelenleri ile generalleri Herakles'e abartılı bir saygı duymuş hatta doğuda görevli generaller tarafından etkin bir propaganda aracı olarak kullanılmıştır. MÖ II-I. yüzyıllarda askerler tarafından Roma'da çok sayıda Herakles tapınağı kurulduğu bilinir, örneğin MÖ 78'de Mithradates'i yenen Sulla, Herkül *Magnus Custos* (Büyük Koruyucu) Tapınağını Circus Flaminius'ta yaptırmış ve adına oyunlar düzenletmiştir (Plut. *Sull.* 35). Doğu'da ise Herakles symposium tipi Seleukoslar döneminden itibaren kullanılmış, örneğin Behistan'da MÖ 148 yılında Pantaukhos'un oğlu Hyakinthos yönetici Kleomenos'a güvenliği için kolossal ölçülerde uzanmış bir Herakles rölyefi adamıştır⁶⁰. Aizanoi Herakles heykelciği ve diğer mezar eşyalarının tarihleri ile Romalı askerlerin Herakles'e abartılı saygı gösterdiği dönemler birbiriyle örtüşmektedir. Bu Heykelcik tipi çok uzun süre yaygın kullanılmış bir figür olmakla birlikte, mezardaki diğer kontekst eşyalara göre Geç Hellenistik-Tiberius dönemi arasında mezara bırakılması makul görülmektedir.

Sonuç

Mezardaki mızrak uçları, *strigilis*⁶¹, minyatür kalkan ve Herakles heykelciği ölenin bir erkek ve bir asker olduğunu hatta kutlu ölümle şerefli bir kahraman olarak öteki dünyaya muhtemelen asker arkadaşlarınca uğurlandığını işaret eder. *Atramentarium* ve *stylus* ise onun sıradan bir asker değil, daha üst mertebede olduğunun referanslarıdır. *Lykion* ise ölen asker ya da komutanın hayattayken kesin olmamakla birlikte bir göz sorunu yaşadığını aklı getirir. Mezar kapağının üstündeki toprakta minyatür miğfer⁶² (Fig. 13) tespit edilmiştir. Terracotta minyatür miğfer, mezar kapatıldıktan sonra olasılıkla ölenin asker arkadaşları tarafından son bir veda işareti olarak plaka kapağın üzerine atılmıştır.

Mezar kenarında küçükbaş hayvanlara ait yanmış kemikler bulunmuştur. Roma döneminde mezar başında boğa, koyun, kuzu, tavuk gibi hayvanlar kesilir ve kanları ölünün ruhuna gitmesi için toprağa akıtılır⁶³, Manes'e; onu beslemek ve güçlendirmek için sulandırılmış şarap/sütle adak sunu-

Fig. 13. Minyatür Miğfer, Aizanoi Kazı Arşivi

⁵⁷ Zadock – Jalta 1987, 97 dn. 8.

⁵⁸ Bieber 1945, 272-273; Burkert 1985, 293-295.

⁵⁹ Stafford 2012.

⁶⁰ Behistan'da bir Hellen adı olan Pantaukhos'un oğlu Hyakinthos MÖ 148'de yönetici Kleomenos'un güvenliği için kolossal bir uzanmış Herakles rölyefi adamıştır. Ayrıca bk. Downey 1969, L. I, 1.

⁶¹ Env. Nu. A12.D9A.KB13.

⁶² Env. Nu. A12.D9A.PT45, ölçüleri: yük: 3 cm, uz: 3,4 cm, gen: 3,1 cm.

⁶³ Alexiou 2002, 8.

su yapılıp ardından yemek yenir⁶⁴. Bu yanmış hayvan kemikleri de askerin mezar başında bir *perideipnon* ya da *funus* gerçekleştiğini işaret eder.

Aizanoi'da daha önce yapılan çalışmalarda MÖ II. ve I. yüzyıla verilen bir mezar yazıtı tespit edilmiştir. Yazıtta Makedonya kökenli Ptolemaios'tan söz edilir. Wörrle, bu yazıt ile Aizanoi'da Makedonya kökenli askerlerin Zeus Tapınağı'nın kutsama alanı içinde bir yere yerleştirildiğini ve askeri bir koloninin varlığını önermiştir⁶⁵. Kentte Helenistik Dönem'den başlayarak sınır anlaşmazlıkları olduğu ve görevli valilerin de bu sorunu çözmek için çalıştığı yazıtlardan bilinir⁶⁶. Aizanoi Zeus Tapınağı güneydoğu köşesinde MÖ II. yüzyıl ortalarından sonra yangınla tahrip olmuş bir ev⁶⁷ ve yangın kalıntılarının üstüne ahşap kazıkların temel oluşturduğu geniş bir duvar tespit edilmiştir. Rheidt tarafından, bu duvarın Romalı askerler tarafından yapıldığı düşünülmüş, ama MÖ II. yüzyıl ortalarından sonra mı, erken I. yüzyılda mı inşa edildiği hususunda şüpheye düşülmüştür. Von den Hoff ise bu teknik yapı bilgisinin eğer Romalı usta ya da askerler değilse bile Roma teknik yapı bilgisiyle inşa edildiğini önerir⁶⁸. Tüm verilerden yola çıkarak Aizanoi'da Geç Cumhuriyet Dönemi'nde yaşamış askerlerin varlığından söz edebiliriz. İncelenen bu mezar ise Wörrle, Rheidt ve Hoff'un önerilerine arkeolojik bir veri daha sunar. Heraklesli mezar, buluntuları ve kentteki diğer arkeolojik verilere göre bir askere hatta MÖ 50'ler ile Tiberius dönemi arasında Aizanoi'da yaşayan Romalı belki de Makedonya kökenli, üst düzey bir askere ait olmalıdır.

Addendum⁶⁹

Tarih MÖ I. yüzyıl ortaları ile Tiberius dönemi arası yani yaklaşık olarak MÖ 50'ler ile MS 30'lar arasındaki yıllar. Kente, muhtemelen sınır anlaşmazlığını çözmek için yerleştirilen Romalı askerlerden biri. Belki de Makedonya kökenli. Ama çok sıradan bir asker değil, bir komutan ya da biraz daha üst düzeyde bir asker çünkü okuryazar. Yazmak için kalemi (*stylus*) ve mürekkep hokkası (*atramentarium*) var. Askeri faaliyetlerinden fırsat buldukça yazıyor ve okuyor. Ama yazmak önemli olmalı onun için, çünkü mezarına bile yerleştirilmiş özel eşyaları. Silahları demirden mızraklar. Kullandı mı acaba bunları hiç hayattayken? Fakat iki tanesi onun için daha özel. Öyle özel ki mezarına bile yerleştiriliyor. Muhtemelen bir göz rahatsızlığı var. Gözüne, en iyisi Hindistan'da olan, ama Lykia ve Kapodokia'da da üretilen *lykion*dan sürüyor. Kremin konduğu kaba da aynı isim verilmiş, konik gövdeli küçük bir kap. Tıpkı sürme kapları gibi bir forma sahip.

Gün geliyor, ölüyor asker. Bu tarihlerde askerler arasında yakılarak gömülmek popülerdi, o da yakıldı toprağa açılan basit bir mezara. Gün doğmamıştı henüz. Meşaleler vardı yakınlarının elinde. Ahşap bir sedyeye yatırıldı ve onunla odun yığınlarının üstüne yerleştirildi. Karanlık birden aydınlandı odunların ateşiyle. Yakma işlemi bitince büyük olasılıkla yakını 3 kişi ellerindeki *unguentarium*lardan şarap ya da parfümü, yanmış küllerin üstüne saçtı. Kim bilir belki bir dua mırıldandılar. İlk olarak silahları yerleştirildi. Sonra *stylus* ve *atramentarium* konuldu. Belki içinde kremiyle *lykion* bırakıldı. Onu tıpkı Herakles gibi ölümsüz bir kahraman kılacak symposium tipindeki Herakles hey-

⁶⁴ Turcan 2010, 28.

⁶⁵ Wörrle 1995, 75-76.

⁶⁶ Engin 2008, 361, dn. 72; Jones 2001, 163; Kokkinia 2004, 49-53.

⁶⁷ Rheidt 2001, 264-266; Rheidt 2008, 113-117; Rheidt 2010, 173; Lochner 2010, 35-37.

⁶⁸ Hoff 2010, 128.

⁶⁹ Bilimsel yazılarda denenmeyen ya da yaygın olmayan bir durum olmakla birlikte, makalenin sonuna böyle bir ek yaparak mezar ve sahibi hakkında bir kurgu yapmak istedik.

kelciği yerleştirildi ardından. Daha sonra, üstüne 15 yapraklı papatya (*anthemis*) işlenmiş olan o yılların moda kandillerinden biri, yakılarak bırakıldı. Yanına Hermes *psykhpompos* yani ruhunu Hades'e götürecektir tanrının *hermeleri* yerleştirildi. Kandil de ışık verecekti, giderken bu öteki bilinmeyen dünyaya. Pişmiş topraktan yapılmış sade bir kapakla örtüldü küllerin üstü. Henüz soğumamıştı mezar, bu nedenle kapağın kenarı yanık izi oldu. Mezar üstüne kobalt mavisi cam *unguentarium* ile şarap, süt ya da parfüm saçtı eşi, bir yakını veya belki de değer verdiği bir asker ve mezarın dışına bırakıldı öylece bu narin, zarif şişe. Defin sonrası tören için saklanmıştı sanki bu şişecik. Yanına bir kâse bıraktılar içinde minnacık bir kandil ve çıralar yanıyordu. Yoksa mezara daha sonraki ziyaret esnasında; *ta trita* veya *ta enata*'da mı bırakıldı bu kandilli kâse? Mezarın üstüne toprak atılmaya başladı. Askerlerden biri ya da belki çocuğu, pişmiş topraktan sevimli minyatür bir miğferi mezar kapağının üstüne attı. Olasılıkla mezar içine *unguentarium* ile sıvı sunu yapan 3 kişiden biriydi bu kişi. Bir asker, demir bir mızrak bıraktı mezarın dışına. Herhalde son saygı gösterisiydi bu, arkadaşlarınca yapılan. Ve son olarak küçükbaş hayvanlar kesip, kanını toprağa akıttılar. Ölene bir adaktı bu. Aynı zamanda binlerce yıldır bu topraklarda devam eden de bir adetti. Sonra yemek yapıldı ve yeni mezarın başında. Geriye hayvanların yanmış kemikleri kaldı sadece. Artık veda zamanı gelmişti (Fig. 14).

Fig. 14. Heraklesli Mezar,
Aizanoi Kazı Arşivi

BİBLİYOGRAFYA

- Alexiou 2002 M. Alexiou, *The Ritual Lament in Greek Tradition*. Rev. D. Yatromanolakis-P. Roilos. New York Oxford 2002.
- Anderson-Stajanovic 1987 V. R. Anderson-Stajanovic, "The Chronology and Function of Ceramic Unguentaria". *AJA* 91 (1987) 105-122.
- Bieber 1945 M. Bieber, "Contributions to Roman Religion". *Hesperia* 14 (1945) 272-277.
- Burkert 1985 W. Burkert, *Greek Religion, Achaic and Classical*. Oxford 1985.
- Cenker – Gürler 2008 A. Cenker – B. Gürler, *Bergama Müzesi Cam Eserleri*. İzmir 2008.
- Çolak-Bostancı 2009 G. Çolak Bostancı, "Kişilere İsim Vermenin Sahne Arkası". *Turkish Studies* 4/3 (2009) 362-375.
- Downey 1969 S. B. Downey, *The Excavation at Dura Europos*. New Haven 1969.
- Duman 2010 B. Duman, *Laodikeia Helenistik ve Erken Roma Dönemi Seramiği*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi. Konya 2010.
- Engin 2008 G. Engin, *Anadolu'da Roma Hakimiyeti Direniş ve Düzen*. İstanbul 2008.
- Gençler 2009 Ç. Gençler, *Elaiussa Sebaste Antik Yerleşimi Cam Buluntuları*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi. Ankara 2009.
- Griffenhagen – Bogard 1999 G. Griffenhagen – M. Bogard, *History of Drug Containers and Their Labels, American History of Pharmacy*. Maddison 1999.
- Hoff 2010 R. D. V. Hoff, "New Research in Aizanoi". Ed. N. Bilgen et. al. *Archaeological Research in Western Central Anatolia, The III^d International Symposium Archaeology*. Kütahya (2010) 122-139.
- Hofmann 1997 H. Hofmann, *Sotades: Symbols of Immortality on Greek Vases*. Oxford - New York 1997.
- Isings 1971 C. Isings, *Roman Glass From Dated Finds*. Groningen 1971.
- Işın 1998 G. Işın, *Hellenistik ve Roma Dönemleri'nde Patara Terrakottaları*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Akdeniz Üniversitesi. Antalya 1998.
- Jackson 1995 R. Jackson, *Roma İmparatorluğu'nda Doktorlar ve Hastalıklar*. Çev. Ş. Mumcu. İstanbul 1995.
- Jes 1997 K. Jes, "Gebaute Türgransteine in Aizanoi". *Istmitt* 4 (1997) 231-250.
- Jes 2001 K. Jes, "Türgrabsteine in Aizanoi II: Fassadenmonumente mit Scheintür". *Istmitt* 51 (2001) 279-318.
- Jones 2001 J. C. P Jones, "The Claudian Monument at Patara". *ZPE* 137 (2001) 161-168.
- Kasapoğlu 2013 H. Kasapoğlu, "Heykelcik ve Figürinler". Ed. C. Başaran, *Antik Troas'ın Parlayan Kenti Parion*. İstanbul (2013) 177-193.
- Kokkinia 2004 C. Kokkinia, "Ruling, Inducing, Arguing: How to Govern (And Survive) A Greek Province". Ed. L. De Ligt et al., J. C. Gieben, *Roman Rule and Civic Life: Local and Regional Perspectives. Proceedings of the Fourth Workshop of the International Network Impact of Rome (Roman Empire c.200 BC-AD 476)*. Leiden June 25-28 2003 (Impact of Rome 4). Amsterdam

- (2004) 39-58.
- Korkmaz – Buz 2013 H. Korkmaz – U. Buz, “Aizanoi 2012 Kazı Sezonu Kuzey Nekropolis Unguentariumları”. Ed. E. Özer, *Aizanoi I*. Ankara 2013, 59-78.
- Köker 2013 H. Köker, “Aizanoi Kazısı 2011-2012 Yılları Sikke Buluntuları”. Ed. E. Özer, *Aizanoi I*. Ankara (2013) 133-152.
- Lochner 2010 I. Lochner, “Der Siedlungshügel von Aizanoi in Vorörmischer Zeit”. Ed. K. Rheidt, *Aizanoi und Anatolien*. Mainz (2010) 22-37.
- Moevs 1973 M.T. Moevs, *The Roman Thin Walled Pottery: From Cosa (1948-1954)*. Rome 1973.
- Özer 2013 E. Özer, “Aizanoi Kuzey Nekropolis 2012 Sezonu”. Ed. E. Özer, *Aizanoi I*. Ankara (2013) 25-58.
- Plautus 2013 Plautus, *Rudens*. Trans. H. C. Fay. London 2013.
- Rheidt 2001 K. Rheidt, “Aizanoi. Die ausgrabungen und Forschungen 1997 bis 2000”. *AA* (2001) 241-267.
- Rheidt 2008 K. Rheidt, “Aizanoi in Helleinistischer Zeit”. De: E. Schwertem, Hrsg. E. Winter. *Neue Funde und Forshungen in Phrygien. AMS61* (2008) 107-122.
- Rheidt 2010 K. Rheidt, “Von Siedlungshügel zum Anotolischen Dorf”. Ed. K. Rheidt, *Aizanoi und Anatolien*. Mainz (2010) 169-187.
- Scharmer 1971 S. Scharmer, *Der Gelagerte Herakles*. Berlin 1971.
- Simpson 1926 Y. Simpson, *Notes on Some Ancient Greek Medical Vases for Containing Lykion: And on the Modern Use of The Same Drug in India*. Edinburg 1926.
- Stafford 2012 E. Stafford, *Herakles*. London 2012.
- Stroszeck 2012 J. Stroszeck, “Grave Gifts in Child Burials in the Athenian Kerameikos: The Evidence of Sea Shells”. Ed. C. Jullian, *L'enfant Et La Mort Dans L'antiquité III Le matériel associé aux tombes d'enfants Nibliotheque d'Archéologie Méditerranéenne et Africaine*, 12 (2012) 57-76.
- Şimşek – Duman 2007 C. Şimşek – B. Duman, “Laodikeia'da Bulunan Ampullalar”. *Olba XV* (2007) 1-29.
- Tavukçu 2006 Z. Tavukçu, *Parion Nekropolü 2005 Yılı Buluntuları*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Atatürk Üni. Erzurum 2006.
- Thompson 1934 H. A. Thompson, “Two Centuries of Hellenistic Pottery. *Hesperia* 3(4) (1934). 311-476.
- Toynbee 1996 J. M. C. Toynbee, *Death and Burial in The Roman World*. London 1996.
- Turcan 2010 R. Turcan, *The Gods of Ancient Rome: Everday Life from Archaic to Imperial Times*. New York 2010.
- Türktüzün 1991 M. Türktüzün, “Çavdarhisar (Aizanoi) Roma Devri Nekropolü Kurtarma Kazısı”. *2 Mkkks* (1991) 81-95.
- Ürkmez – DüNDAR 2014 Ö. Ürkmez – E. DüNDAR, “Remarks on the Possible Uses of the Perfumed Oils, Ointments, and its Containers in the Cult of Dead from the fourth century BC to the second century AD: In the Light of the Necropoleis of Kyme, Colophon, and Patara”. *JIA* 1 (2014) 511-71.

- Villa 2009 S. A.Villa, "Nails For The Dead: A Polysemic Account Of An Ancient Funerary Practice". Eds. R. Gordo-F. Marco, Simo, *Magical Practice in The Latin West: Papers From The International Cconference Held At The University Of Zaragoza*. 30 Sept.-1 Oct. 2005, Leiden (2009) 427-456.
- Wolf 1993 S. R. Wolf, *Herakles Beim Gelagee: eine Motiv und Bedeuntungsgeschichtiche Unterschuun des Bildes in der Archaisch Frühklassichen Vasenmaleria*. Köln 1993.
- Wörrle 1995 M. Wörrle, "Neue Inschriftenfunde aus Aizanoi II. Das Problem der Ara und Rom". *Chiron* 25 (1995) 63-81.
- Yeşil – Erdoğan 2013 M. Yeşil – U. Erdoğan, "Aizanoi 2012 Kazı Sezonu Kuzey Nekropolis Kandilleri". Ed. E. Özer, *Aizanoi I*. Ankara (2013) 79-98.
- Zadock – Jalta 1987 A. N. Zadock – S. Jalta, "Herakles Epitrapezios Recent. in: J. Chmay-J.L. Maier, Lysippe Et Son Influence". *Hellas et Roma* V (1987) 97-98.